

Sözdizimsel Bakımdan Dīvānu Lugāti't-Türk'teki Kökteş Fiiller¹

In Terms of Syntactic Cognate Verbs in Dīvān Luyāt at-Turk

Rıdvan ÖZTÜRK

Necmetin Erbakan University (Konya/Turkey)

E-mail: ridvanozturk1961@gmail.com

Today we can access to information in *Dīvān Luyāt at-Turk* about almost all of the common structures in dialects. Also we find the oldest information in this source as well about cognate verbs which is seen as a common feature of today's Turkic languages. Many of studies on cognate verbs touched on examples of this structure in historical periods. All examples in *Dīvān Luyāt at-Turk* were not given in these researches. Generalization was preferred by using more sampling method. The extent of changes in usage areas of cognate structures complement elements was not handled much. In this study, cognate verbs examples which shows a different aspect of predicate and complement connection in Turkish language syntax (with another name as "verbs with internal objects") in *Dīvān Luyāt at-Turk* *yaqıy yaq-*, *bitig biti-*, *barıy bar-*, *äsin äs-*, *äsin äsnä-*, *tügün tüg-*, *töşäk töşä-*, *bürmä*

¹ Bu makale, Karabük Üniversitesi ile Mahmud Kaşgari Barskani Doğu Üniversitesi tarafından düzenlenen *Türk İslam Dünyasında Kaşgarlı Mahmut Uluslararası Sempozyumu*'nda (21-22 Nisan 2016, Bişkek/Kırgızistan) sunulan bildirinin gözden geçirilip güncellenen şeklidir.

bürüş-, *qopuz qopuza-*, *yük yüklä-*, *tüpi tüpir-* etc. will be detected and evaluated within the framework of information which has given by Kaşgārī regarding the issue. Emphasis will be given on these examples are how compatible with ‘being with internal objects’ or not.

Key words: *Dīvān Luyāt at-Turk*, cognate verb, internal object, Qarakhanid Turkic.

Giriş

Birlikte kullanıldığı her iki unsuru da aynı isim veya fiil kökünden türemiş fakat ayrı yapılarda olan kelimeler ikinci unsurunun fiil olması hasebiyle genellikle “kökteş fiiller” olarak adlandırılmaktadır. *Dīvānu Lugāti’t-Türk*’te² kökteş fiiller bir hayli yekûn tutmaktadır. Bu fiilleri yapı bakımından iki grupta incelemek mümkündür:

1. Her iki unsuru da aynı isim köklü olanlar.
2. Her iki unsuru da aynı fiil köklü olanlar.

Eserde geçtiği şekliyle bu iki grup kökteş fiilleri sırasıyla şöyle gösterebiliriz:

1. Her İki Unsuru da Aynı İsim Köklü Olanlar

1.1. {+A-} İsimden Fiil Yapma Eki ile Fiilleşenler

aş aşat-: ol maña aş aşattı “O, bana yemek yedirdi” (102).

at ata-: ol añar at atadı “O, onu bir unvanla unvanlandırdı, bir isimle isimlendirse yine aynıdır” (457).

çerig çergeş-: emdi çerig çergeşür “Şimdi savaştan iki birlik saf tutmada” (293).

çikin çikne-: kız çikin çiknedi “Kız altın ipekle ipekli kumaş üstüne tasvirler dikti” (179).

² Örneklerden sonraki sayfa numaraları Ercilasun-Akkoyunlu 2014’e aittir.

esin esne-: *esin esnedi* “Rüzgar esti” (127).

esin esnet-: *teşri esin esnetti* “Allah rüzgâr estirdi” (119).

kartı kartal-: *anıñ kartı kartaldı* “Onun yarası azdı” (301).

kartın kartan-: *er kartın kartandı* “Adam yarasını iyileştirdi” (307). Ayrıca
krş. öz kartıñ kartan “Kendi yararı kendin tedavi edip sağalt” (305).

kızıg kıza-: *ol kızığı kızadı* “O, bekâreti bozdu” (462).

kopuz kopza-: *ol kopuz kopzadı* “O, kopuz (ud) çaldı” (468).

kopuz kopzal-: *kopuz kopzaldı* “Kopuz çalındı” (301).

ot ota-: *emçi aña ot otadı* “Doktor, onu ilaçla tedavi etti” (458).

otuñ ota-: *ol otuñ otadı* “O, ateşle ısındı ve odun yaktı” (458).

tüş tüşe-: *ol түş түşedi* “O, rüya gördü, ihtilam olursa yine aynıdır” (463).

yaşın yaşna-: *yaşın yaşnadı* “Şimşek çaktı. Parlak leğen, ayna vb. parlarsa
yine aynıdır” (477).

1.2. {+IA-} İsimden Fiil Yapma Eki ile Fiilleşenler

at atlan-: *ol at atlandı* “O, ata bindi” (126).

aw awlan-: *beg aw awlandı* “Bey av avladı” (127).

bit bitle-: *er bit bitledi* “Adam biti aradı” (470).

iş işlet-: *ol añar iş işletti* “O ona iş işletti (çalıştırdı)” (119).

karıg karıla-: *ol tüpi karıg karıladı* “Rüzgâr karı uğuldayıp vınlayarak üfle-
di” (480).

kuş kuşla-: *beg kuş kuşladı* “Bey, kuş avladı” (473).

kuş kuşlat-: *ol añar kuş kuşlattı* “O, ona kuş avlattı” (341).

yır yırla-: *ol yır yırladı* “O, şarkı söyledi” (349).

yük yükle-: *ol teweke yük yükledi* “O, deve vb.ne yük yükledi” (476).

yük yüklet-: *ol yük yükletti* “O, ona yük yükletti” (344).

1.3. {+Ir-} İsimden Fiil Yapma Eki ile Fiilleşenler

telim telmir-: er *telim telmirdi* “Adam, bir şey arar gibi veya bir insanı vb. görmüş gibi sağa sola döndü” (284).

tüpi tüpir-: *tüpi tüpirdi* “Rüzgâr esti ve toprağı savurdu” (252).

1.4. {+pI-} İsimden Fiil Yapma Eki ile Fiilleşenler

yil yelpin-: ol öziñe *yil yelpindi* “O kendi kendisini yelpazeledi” (391).

1.5. {+sIn-} İsimden Fiil Yapma Eki ile Fiilleşenler

ewni ewsin-: ol bu *ewni ewsindi* “O, bu evi kendisine ait evlerden saydı” (115).

yirig yersin-: er *yirig yersindi* “Adam bir yere yerleşti ve orayı benimsedi” (391).

1.6. {+şA-} İsimden Fiil Yapma Eki ile Fiilleşenler

kur kurşan-: *kur kurşandı* “Kemer kuşandı” (307).

kurın kurşan-: er *kurın kurşandı* “Adam, kemerini kuşandı” (306).

2. Her İki Unsuru da Aynı Fiil Köklü Olanlar

2.1. {-ç} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

kılınç kılın-: er tegme *kılınç kılındı* “O her türlü işi yaptı” (277).

ökünç ökün-: ol telim *ökünç ökündi* “O, çok pişman oldu” (67).

ötkünç ötkün-: *ötkünç ötkündi* “Bir hikâye anlattı” (82).

yükünç yükün-: teñrike *yükünç yükündi* “Yüce Tanrı için namaz kıldı” (500). Ayrıca krş. ol begke *yükünç yükündi* “O, bey vb.ne baş eğdi” (500).

2.2. {-çI} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

arçısın artın-: er *arçısın artındı* “O, heybesini hayvanın üstüne koydu. Başka şeyler için de aynı” (114).

2.3. {-(n)çAk} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

bilinçek bilin-: *bilinçek bildi* “Bildi ve hırsızın elindeki çalınan şeyi buldu” (223).

2.4. {-(X)g} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

barıg bar-: ol *barıg bardı* “Hiçbir yere uğramadan bir gidişle gitti” (160).
Ayrıca krş. *barıg bardı* “Tam bir gidişle gitti” (245).

bezig bez-: ol *bezig bezdi* “O bir titreyişle titredi” (166).

bitig biti-: er *bitig bitidi* “Adam kitap yazdı” (334).

bitig bitil-: *bitig bitildi* “kitap yazıldı” (266).

bitig bitin-: er *bitig bitindi* “Adam kitap yazar göründü” (273).

bitig bitiş-: ol maña *bitig bitişdi* “Bana kitap yazmada yardım etti” (257).

bitig bitit-: ol añar *bitig bititti* “O, ona kitap yazdırdı” (334).

buşug buş-: *buşug buşdı* “Çok fazla sıkıldı” (160).

büsüg büs-: ol kulin *büsüg büsdi* “O, pusu kurdu. Çok döverse de aynıdır” (166).

çekig çekin-: er bitigke *çekig çekindi* “Adam kendi başına kitaba noktalar koydu” (275).

çekig çekiş-: ol maña *çekig çekişdi* “O, bana noktaları koymada yardım etti. Yarışta da aynıdır” (263).

çekig çektür-: añar *çekig çektürdi* “Ona kitabın noktalarını noktalattı” (285).

kaçıg kaç-: ol *kaçıg kaçdı* “O, öyle bir kaçış kaçtı ki” (166).

korug korus-: ol maña *korug korusdı* “O, bana koruluğu korumada yardım etti” (260).

ötüg ötün-: ol xanka *ötüg ötündi* “O, durumunu hakana vb. arz etti” (98).

sakıg sakı-: *sakıg sakıdı* “O, serabı su gibi hayal etti” (463).

sézig sézin-: ol añar *sézig sézindi* “O, onun için zanda bulundu” (276).

sorug sortur-: ol *sorug sorturdı* “O, kaybolanın aranması için emir verdi” (286).

söküg sök-: anı *söküg sökti* “Ona aşırı bir şekilde küfretti” (10).

tarıg tarı-: ol *tarıg tarıldı* “O, toprak vb.ni sürdü” (461).

tarıg tarıl-: *tarıg tarıldı* “Ekin vb. ekildi” (269).

tarıg tarın-: er *tarıg tarındı* “Adam ekin eker gibi göründü. Kendi başına ekerse de aynıdır” (274).

tarıg tarıt-: bu er telim *tarıg tarıttıgan* “Çok ekin ektiren, bu adamdır” (225).

tepig tep-: ol kulın *tepig tepdi* “O, kölesini şiddetli bir şekilde tekmeledi” (10).

titig tit-: baş *titig titti* “Yara çok şiddetli acıdı” (166).

tutsug tutuz-: men anjar *tutsug tutuzdum* “Ona bir tavsiyede bulundum” (202).

urug ur-: ol erig *urug urdı* “O, adamı öyle bir dövdü ki” (166).

yakıg yak-: er başka *yakıg yakdı* “Adam yarayı yakı ile kapattı” (377).

yakıg yakış-: ol anjar *yakıg yakışdı* “O, yakıyı yaraya koymada ona yardım etti” (380).

yakıg yaktur-: ol başka *yakıg yakturdı* “O, ona yarasına yakı yapıştırmasını emretti” (387).

yanıg yan-: ol *yanıg yandı* “O, çok kustu” (354).

yoᅇaᅇ yoᅇa-: anı *yoᅇaᅇ yoᅇadı* “O, onu sultana gammazladı” (501).

2.5. {-gAn} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

örgeᅇ örül-: örgeᅇ *örüldi* “Urgan vb. şeyler örüldü” (97).

2.6. {-gUk} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

tapuzguk tapuz- *tapuzguk tapuzdı* “Bilmece sordu” (280).

2.7. {- (X)k} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

adakı adış-: er *adakı adışdı* “Adam bacaklarını açarak büyük adımlarla yürüdü” (92).

bezek bezeş-: ol maᅇa *bezek bezeşti* “O bana nesneyi bezemekte yardım etti” (260).

töşek töşe-: *töşek töşedi* “Döşek döşedi” (463).

töşek töşel-: *töşek töşeldi* “Döşek döşendi” (279).

töşek töşen-: ol öziñe *töşek töşendi* “O kendisi için kendi başına döşek döşedi” (275).

yastuk yasta-: ol añar *yastuk yastadı* “O, onun arkasına yastık koydu” (474).

yastuk yastal-: *yastuk yastaldı* “Yastık yerleştirildi” (390).

yük yüdür-: ol teweke *yük yüdürdi* “O, deveye vb. yük yükledi” (378).

2.8. {-(X)l} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

sügül sügne-: er *sügül sügnedi* “Adam ilaç yapıp siğili tedavi etti” (473).

2.9. {-(X)m} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

alım alış-: ol maña *alım alıştı* “O, alacağımı vb. şeyleri almada bana yardımcı oldu” (94).

alımın alın-: ol *alımın alındı* “O, başkasının yardımı olmadan alacağını aldı” (99).

konum konat-: ol öziñe *konum konattı* “O, evinin etrafına bir aşiretle, onlara hizmet ve yardım edenleri yerleştirdi” (330).

ötrüm ötgür-: *ötrüm karın ötgürdi* “Müşhil mideyi boşalttı” (107).

sıdrım sıdır-: ol er *sıdrım sıdırğan* “Sırım yapmak için deriyi kesip kollarını devamlı sıyıran adamdır” (225).

tokum tokun-: *tokum tokundi* “O kendisi için hayvanlar kesti” (275).

üzüm üzüş-: ol maña *üzüm üzüşti* “O, bana üzüm koparmada yardım etti. İp vb. şeylerin koparılması için de aynı fiil kullanılır” (93).

2.10. {-mA} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

bürme bürüş-: ol maña *bürme bürüşti* “O, şalvar belini büzmede bana yardım etti. Torba ağzı gibi yuvarlak şeyler için de aynıdır” (259).

kesmelerin kes-: *kesmelerin kestimiz* “Atların perçemlerin kestik” (187).

uditma udıt-: ol *uditma udıttı* “O, peyniri olmaya bıraktı” (101).

2.11. {-mAK} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

barmak bar-: ol *barmak bardı* “O, bir gidiş gitti” (250).

kelmek kel-: ol *kelmek keldi* “O, bir geliş geldi” (250).

çakmak çak-: ol *çakmak çakdı* “O, çakmak çaktı. Bu hem mastar hem isimdir” (238).

çakmak çakın-: ol öziñe *çakmak çakındı* “Adam çakmak çakar göründü” (275).

çakmak çakış-: ol maña *çakmak çakışdı* “O, çakmak çakmakta bana yardımcı oldu. Yarıştı da aynıdır” (262).

çakmak çaktur-: ol *çakmak çakturdı* “O, ona çakmak çaktırdı” (285).

2.12. {-mUr} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

yagmur yag-: *yagmur yagdı* “Yağmur yağdı” (376).

yagmur yagıl-: *yagmur yagıldı* “Yağmur vb. yağdırıldı” (382).

yagmur yagit-: teñri *yagmur yagıtı* “Allah yağmur yağdırdı” (332).

yagmur yagtur-: teñri *yagmur yagturdı* “Yüce Tanrı yağmur vb. yağdırdı” (387).

2.13. {-(X)n} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

akın akıt-: teñri *akın akıtı* “Allah sel akıtı” (103).

akınçı akıt-: beg *akınçı akıtı* “Bey, düşman üzerine bir birlik gönderdi” (103).

esin es-: *esin esdi* “Hafif rüzgâr esti” (86).

tartın tart-: ol *tartın tarttı* “O, zahire edindi. Her hangi bir şeyi çekerse, yine aynıdır” (524).

tügün tüg-: er *tügün tügdi* “Adam düğüm vb. şeyleri düğümledi” (239).

tügün tügül-: *tügün tügüldi* “Düğüm düğümlendi” (279).

tügün tügün-: ol *tügün tügündi* “O kendi başına düğümledi. Düğümlüyor görünse de aynıdır” (273).

tügün tügüş-: ol meniñ birle *tügün tügüşdi* “O, düğüm düğümlemekte benim ile yarıştı. Yarımında da aynıdır” (262).

tütün tütet-: ot *tütün tütetti* “Ateş duman tüttürdü” (326).

2.14. {-(X)ş} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

alkış alkaş-: ol meniñ birle *alkış alkaşdı* “O, övmeye benimle yarıştı” (110).

arwaş arwa-: qam *arwiş arwadı* “Kam büyülü sözler söyledi” (125).

arwaş arwal-: *arwaş arwaldı* “Büyülü sözler söylendi” (114).

2.15. {-(X)t} Fiilden İsim Yapma Eki İle İsim Türetilenler

köçüt köçür-: ol *köçüt köçürdi* “O, atı bir yerden bir yere nakletti” (253).

ot or-: ol *ot ordı* “O, ot biçti, Ekin vb. şeyler biçildiği zaman da bu fiil kullanılır” (89).

2.16. {-(X)z} Fiilden İsim Yapma Eki İle İsim Türetilenler

toñuz toñuş-: *toñuz toñuşdı* “Domuz gibi gözünü dikti ve insana saldırmaya hazırlandı” (511).

Değerlendirme

1. *Divānu Lugāti't-Türk'ten* Hareketle Değerlendirmeler

Kökteş fiillerin isim unsuru genellikle belirtisiz nesne konumundadır. Ancak bazı örneklerde bu isimlerin yüklenme hali eki almış şekilleri de görülür. Belirtili nesnenin olduğu cümle örneklerinde nesnenin yanı sıra özne de özellikle kullanılmıştır.

Örneğin,

kur kuşandı “Kemer kuşandı” (307).

er kurın kuşandı “Adam kemerini kuşandı” (306).

ol maña alım alıştı “O, alacağımı vb. şeyleri almada bana yardımcı oldu” (94).

ol alımın alındı “O, başkasının yardımı olmadan alacağını aldı” (99).

Belirtili nesne veya belirtisiz nesne durumunda iki şekilli olan örneklerin olması yapıda bir ayrışmanın olduğuna işaret etmektedir. *Kur kurşan-*, *kurın kurşan-*, *alım alış-*, *alımın alın-*, vb. cümlelerin belirtisiz nesnelere genel bir anlamda kullanıldığı, benzer eşya ve kavramları ifade edebilecek bir anlam genişliğine sahip olduğunu görmekteyiz. Cümlelerin Arapça karşılıklarının çevirilerinde bu durum Kaşgârî tarafından da ortaya konulmuştur. Örneğin, *alım alış-* yapısında *alım* ‘alacağımı vb. şeyleri’ (94); *tartın tart-* yapısında *tartın* ‘zahire veya herhangi bir şeyi’ (524); *tarıq tarı-* yapısında *tarıq* ‘toprak vb. şeyleri’ (461) veya ‘ekin vb. şeyleri’ (269); *bürme bürüş-* yapısında *bürme* ‘şalvar beli, torba ağzı gibi yuvarlak olan şeyler’ (259); *yagmur yagtur-* yapısında *yagmur* ‘yağmur vb.’ (387); *tügün tüg-* yapısında *tügün* ‘dügüm vb. şeyleri’ (239); *yaşın yanşa-* yapısında *yaşın* ‘şimşek; parlak leğen, ayna vb.’ (477).

Kökteş fiillerin isim unsurunun fiil ile aynı kökten olmayan kelimelerle de bir arada kullanıldığı örnekler de vardır. Bu örneklerde genel bir nesne anlayışından ziyade özel bir nesne anlayışı bulunmaktadır:

kart yerine *baş*

anıñ kartı katraldı “Onun yarası azdı” (301).

er kartın katrandı “Adam yarasını tedavi etti” (305).

bagrım başın kartadım “Yüreğimin yarasını iyileştirmişken tekrar kaşıldım” (122).

kur yerine *kaftan*

er kurın kurşandı “Adam kemerini kuşandı” (306).

ol kaftan kurşadı “O, kaftanının kemerini bağladı” (469).

Kökteş fiillerin kullanıldığı cümlelerde ayrıca bir (dış) nesnenin olduğu cümle örnekleri de vardır. Aynı bir nesnenin kullanıldığı bu cümlelerin yüklemelerindeki kökteş fiillerin isim unsurları ayrı bir cümle ögesine karşılık gelmeyip, yüklem bir parçası (iç nesne) olarak vazife yapar. İsim unsurunun bir şekilde fiil unsurunu tasvir ettiğini söyleyebiliriz:

ol kulın büsüg büsdi “O, pusu kurdu, çok döverse de aynıdır” (166).

ol kulin *tepig tepdi* “O, kölesini şiddetli bir şekilde tekmeledi” (10).

ol erig *urug urdı* “O, adamı öyle bir dövdü ki” (166).

ol anar *kuş kuşlattı* “O, ona kuş avlattı” (341).

Ancak bu tasvir anlatımının vazgeçilmez olmadığını aynı cümlelerin kökteş fiillerinin isim unsurunun kullanılmadan (*büsüg büs-* yerine *büs-*, *tepig tep-* yerine *tep-*, *kuş kuşlat-* yerine *kuşla-*) da teşkil ettiği cümlelerden anlıyoruz:

ol kulin *büsdi* “Adam, kölesini aşırı bir şekilde dövdü” (236).

ol kulin *tepedi* “O, ayağıyla köleye tekme attı” (233).

beg *kuşladı* “Bey kuş avladı” (473).

Yüklemi kökteş tekrarlı fiillerin isim unsurunun düşürülmesi ile de aynı cümlelerin kurulabilmesi, bu ögenin olmazsa olmaz bir yapıya karşılık gelmediğini gösterir. Kaşgârî, özellikle fiil isminin $\{-(X)g\}$ ve $\{-mAk\}$ eki ile yapıldığı örneklerde bu yapıların tekit (pekiştirme) görevinde olduğunu, eserinin birkaç yerinde belirtmiştir. Kaşgârî, bu yapılardaki isim unsurunu mastar olarak nitelendirmiş ve “Mastar, temel kelimedden önce gelir” diyerek ol *barmak bardı*, ol *kelmek keldi* örneklerini vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 25).

Başka bir yerde Kaşgârî, mastarların iki çeşit olduğunu belirtip, ilki için ‘kendi başına müstakil mastarlar’ diyerek *bardı*, *barır*, *barmak*; *keldi*, *kelir*, *kelmek* (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 9) örneklerini vermiştir. İkincisini ise ‘müstakil olmayan mastarlar’ şeklinde adlandırarak *barıg bardı*, ol kulin *urug urdı*, anı *söküg sökti* ve ol kulin *tepig tepdi* örneklerini vermiş ve “Bu tür, kuvvetlendirme ve kesinlik için kullanılır” demiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 10).

Kaşgârî, müstakil olmayan mastar yapısını ve özelliğini yine bir başka yerde şöyle izah etmiştir: “Mastarlardan diğer bir tür. Bu da, fiil yaptırıldığı zaman faile izafe edilen mastardır. İsim gibi kullanılır Bunun kuralı, *kaf* veya *gayın* yahut kalın ünlü bulunan kelimeye asli harflerden sonra *kaf* ve *ye* gelir. Ol *barıg bardı* denir “O bir gidiş gitti, hiçbir yana sapmadı” demektir” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 245).

Kaşgârî, “Kuralları bir sistem içinde dizmek için bu tür örneklerle, bütünü öz olarak vermeyi gaye edindim. İşte işaret ettiğim her ölçü ve koyduğum her

temel üzerinde bütün bu lehçeler döner” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 10) diyerek bahsettiği kuralların bütün Türkçeler için genel geçer ve halen uygulamada olan kurallar olduğunu belirtmiştir.

2. *Dīvānu Lugāti't-Türk* ve Dönemine Yönelik Yapılan Değerlendirmeler

Dīvānu Lugāti't-Türk ve döneminin dilindeki bu yapıya yönelik olarak bazı değerlendirmeler de yapılmıştır. Bu değerlendirmelerden biri GABAIN'e aittir. GABAIN, gramerindeki 'pekiştirme' bahsinde bu yapıları seslerde oynayan kelimeler olarak 'Aynı kökten iki kelimenin aynı ilk sesi vermesinden meydana gelir' diye tanımlayıp, *yarın yaru-*, *çasut çasur-*, *alkış alka-*, *boşuna boşunul-* örneklerini vermiştir. O, bu örnekleri *kapkara* gibi tekrarlar ile aynı kategoride göstermiştir (1988: 115).

Uygur dönemine ait on iki eserde yaptığı tarama sonucu BOZKAPLAN, yüz on iki kökteş fiil tespit etmiştir. BOZKAPLAN'ın tespit ettiği kökteş fiillere verdiği örnek cümlelere (2007: 481-487) baktığımızda, bu cümlelerin belli bir kısmında isim unsurunun başta yüklem hali eki, vasıta hali eki, bulunma hali eki gibi ekler alarak kökteş fiilin iç tümleci olmaktan çıkıp dış tümleci konumuna geçtiğini tespit edebilmekteyiz: *amrakın arman-*, *keçigsizin keç-*, *küçin küçe-*, *ögre-tiklerde ögret-*, *yorugınta yorit-*, vs.

AĞCA, *Eski Uygurca İştikaklı İkilemeler Üzerine* başlıklı makalesinde, Eski Uygurca döneminde yazılmış metinlerde görülen ortak kökene sahip bu tür sıralı sözdizgelerinin başka tarihsel Türk yazı dillerinde de tanıklandığını belirterek *Dīvānu Lugāti't-Türk'te* geçen (*urug urdı*, *üzüm üzüşti*, *aş aşattı*, vs.) bir kaç örneği vermiştir. Ancak AĞCA, birbirini bütünleyen, aynı anlamı ifade eden bu tür sözdizgelerinin, farklı sözcük türlerinde oldukları için ikileme bağlamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceğinin açık olmadığını da ifade etmiştir (2015: 24-25).

BROCKELMANN da bu dönem ile ilgili eserinde 'paranomasia' dediği tekrarlar içerisinde kökteş fiilleri ele almıştır. Bu tekrarlı yapıların isim unsurlarını 'iç özne, iç nesne, iç zarf' gibi adlandırarak fiilin bir parçası olarak saymıştır.

Meteorolojik olayları ifade etmede kullanılan *yagmur yag-*, *akın ak-*, *kök kökre-*, *yaşın yaşna-* gibi yapıları iç özneli olarak kabul etmiştir (1954: 368-371).

Azerbaycan Türkçesindeki tekrarlarla ilgili eserinde *Dīvānu Lugāti't-Türk*'teki bu tür yapılara değinmiş olan ADİLOV da, bu fiillerden örnekler vereyerek 'dâhilî obyektli' fiiller diye genelleme yoluna gitmiştir. Ancak BROCKELMANN'ın meteorolojik olaylarla ilgili fikrini de uygun görüp 'dâhilî subyektli' fiiller olarak nitelendirmiştir. ADİLOV, *Dīvānu Lugāti't-Türk*'ten aldığı yirmi bir örneğin yoğunluk ve pekiştirme bildirdiğini, ancak *tarıq tarıl-*, *töşek töşel-* gibi ifadelerde yoğunluk vb. ifade çalarlarının olmadığını, bunların doğrudan birleşik fiiller olduğunu ileri sürer (1974: 17-19).

KORKMAZ da Türkiye Türkçesindeki kökteş fiiller hakkındaki tezinde *Dīvānu Lugāti't-Türk*'te geçen bütün fiilleri vermeye çalışmış. Ancak çatı ekli örnekler de dâhil seksen kökteş fiil tespit edebilmiştir. KORKMAZ, *Dīvānu Lugāti't-Türk*'le ilgili özel bir değerlendirmede bulunmamış, sonraki çalışmalara yönelik şekli bilgiler ermiştir (2008: 112).

Sonuç

Dīvānu Lugāti't-Türk'te kökteş fiil olarak 83 adet fiil tespit edilmiş olup, bu fiillerin çatı ekleri ile genişletilmiş şekillerini de dâhil edersek bu rakam 113'ü bulmaktadır. Bu sayı Uygur dönemi eserlerindeki kökteş fiillerle kıyaslandığı zaman -fiillerin bir kısmı örtüşmese de- yapının varlığının ve kullanım yoğunluğunun devam ettiği görülmektedir. Zaten Kaşgârî de 'müstakil olmayan mastarlar' içine aldığı bu yapıları izah ettikten sonra, bunun işlerliği devam eden ve bütün lehçelerde yaygın olan bir kural olduğunu belirtmiştir.

Bu 83 kökteş fiilin 26 tanesi ortak isim tabanlı, 57 tanesi ise ortak fiil tabanlı yapılardır. Bu kökteş fiillerin farklı çatı ekleri ile de genişletilmiş 30 örneği daha vardır. Bunlardan sadece 4 tanesi ortak isim tabanlılarda, kalan 26 tanesi ise ortak fiil tabanlılarda kullanılmıştır. *Dīvānu Lugāti't-Türk*'te kökteş fiillerin ortak isim tabanlıları %31,3 (çatı eklileri de dâhil edersek %26,5), ortak fiil tabanlıları ise %69,7 (çatı eklileri de dâhil edersek %73,5) oranında görülmektedir.

Kökteş fiillerden en çok kullanılan ve üzerinde kural izahı verilen yapı, ortak fiil tabanlı yapılardan $\{-(X)g\}$ fiilden isim yapma ekinin kullanıldığı kökteş

fiillerdir. Toplam 83 kökteş fiilden 21 tanesi bu ekli yapılardır. Bütün kökteş fiillerin içerisinde %26,5'lik bir orana, ortak fiil tabanlı yapılar içerisinde ise %36,8'lik bir orana sahiptir.

Edebiyat biliminde ses ile ilgili sanatlar arasında bir tür 'paranomasie' (annominatio, cinas ?) olan 'figura etimologica' (Tepebaşı 2015: 96) yani 'işti-kak' sanatı olarak da değerlendirilen bu yapı, özellikle {-(X)g} ekli isim tabanlarında yüklemi tasvir eden bir 'iç tümleç' olarak kullanılmıştır. Bu tasvir anlatımında bir aşırılık (yoğunluk) ve pekiştirme esastır.

Bu 'iç tümleç' konumunda olan bu kelimeler, genel itibariyle 'iç nesne, dâhilî nesne' görevindedir. Bu 'iç nesne' görevinde olan yapılar, bazı örneklerde fiili yüklem dairesinin dışında tamlamıştır. Yani bu kelimeler iç nesnelikten dış nesnelige geçiş yapmıştır. Yüklemi oluşturan fiilin ifadesindeki genel bir nesneyi değil, özele indirgenmiş bir nesneyi karşılamıştır. Kaşgârî'nin Er *bitig bitidi* "Adam kitap yazdı" "Bu, bir fail tarafından yapılmış ve mefule yönelmiştir" (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 334) kaydı da, bu fiil meful (nesne) ilişkisini yansıtmaktadır. Bundan dolayıdır ki kökteş fiillerin isim unsurunun (iç tümleçlerinin) kullanılmadığı veya yerine kökteş olmayan başka kelimelerin tümleç olarak kullanıldığı vakidir.

Dīvānu Luḡāti't-Türk'teki *akın akıt-* örneğinde *akın*'ın yerini *suw* veya *akınçı* (103) kelimelerinin alması; *uditma udit-* örneğinde *uditma*'ın yerini *yugrut* veya *od* (101) kelimelerinin alması; *kesmelerin kes-* örneğinde *kesme* 'makasla fazlalığı kesilen şey' genel anlamından 'kâkül, zülûf, perçem' (706) anlamına geçerek, anlam daralmasına uğraması iç nesnelikten dış nesnelige geçişin göstergeleridir.

Kökteş yapıların fiil unsuru genellikle geçişli olduğu için, yükleme ait tümleç nesne görevini üstlenmiştir. Ancak geçişsiz fiillerde kökteş isim unsuru sözde özne konumundadır. Bu fiiller çatı ekleri ile etken hâle dönüştürüldüğünde sözde özneler nesne konumuna geçmektedir. Bu durum özellikle meteorolojik ifadelerde görülür: *esin esnedi* "Rüzgâr esti" (127); *teñri esin esnetti* 'Allah rüzgâr estirdi" (119); *yağmur yağdı* "Yağmur yağdı" (376); *teñri yağmur yağırdı* "Yüce Tanrı yağmur yağdırdı" (387), vs.

Kökteş fiiller, *Dîvānu Lugāti't-Türk'te* canlı olarak kullanılmıştır. Kökteş yapılarında yer yer ikili şekillerin olması, silikleşmiş olanların yenilendiğini ve ifade kalıbına ihtiyacın devam ettiğini göstermektedir: *yük yüdür-* (378), *yük yükle-* (476), *esin es-* (127), *esin esne-* (127), vs.

Kaynakça

ADİLOV, M. İ. (1974). *Azerbaycan Dilinde Sintaktik Tekrarlar*, Bakı: Elm Neşriyatı.

AĞCA, F. (2015). “Eski Uygurca İştikaklı İkilemeler Üzerine”, *Alkış Bitigi*: Kemal Eraslan Armağanı, Ed. B. Gül, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara: 17-30.

BOZKAPLAN, Ş. A. (2007). “Uygurcada Kökteş Fiiller”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9-15 Nisan 2006, Çeşme/İzmir)*, *Bildiri Kitabı-V*, Editörler: F. TÜRKMEN; G. GÜLSEVİN, Ankara: 481-487.

BROCKELMANN, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden: Brill.

ERCİLASUN, A. B.; Z. AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvānu Lugāti't-Türk*, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GABAIN, A. von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. M. AKALIN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, A. (2008). *Kökteş İki Kelimenin Yan Yana Gelerek Oluşturduğu Fiil Yapıları*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

TEPEBAŞILI, F. (2015). *Edebiyat Bilimine Giriş (Notlar-Açıklamalar)*, Konya: Çizgi Kitabevi.